

Плевенски исторически четения

Pleven Historical Readings

Регионален исторически музей – Плевен
Regional Historical Museum – Pleven

Издание Publication	Кризите като катарзис – политически, социални и културни измерения на екстремните ситуации в историята Crises as catharsis – political, social and cultural dimensions of extreme situations in history
Том / година Volume / year	I / 2022
Издател / държава Publisher / country	Регионален исторически музей – Плевен, България Regional Historical Museum – Pleven, Bulgaria
Автор(и) Author(s)	Христо Беров Assoc. Prof. Hristo Berov, PhD
Институция Affiliation	Софийски университет „Св. Климент Охридски“ Sofia University “St. Kliment Ohridski”
Заглавие Title	“ГРОЗДОВЕТЕ НА ГНЕВА” ИЛИ ЗАТИШИЕ МЕЖДУ БУРИ ПО БАЛКАНСКИ? (ГЪРЦИЯ, РУМЪНИЯ И СПРАВЯНЕТО С ГОЛЯМАТА ДЕПРЕСИЯ) THE GRAPES OF WRATH OR CALMING BETWEEN STORMS IN BALKANS STYLE? (GREECE ROMANIA AND COPING WITH GREAT DEPRESSION)
Страници Pages	259–276
Постоянен адрес Permanent URL	https://plevenhistoricalreadings.eu/articles/phr-1-259/

“ГРОЗДОВЕТЕ НА ГНЕВА” ИЛИ ЗАТИШИЕ МЕЖДУ БУРИ ПО БАЛКАНСКИ? (ГЪРЦИЯ, РУМЪНИЯ И СПРАВЯНЕТО С ГОЛЯМАТА ДЕПРЕСИЯ)

Христо Беров

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Представеният тук текст цели да разкрие някои специфики на реакциите на балканските държави спрямо предизвикателствата, поставени от тежката икономическа криза в резултат на Голямата депресия от 1929 – 1933 г. Фокусът върху Румъния и Гърция и сравнението между двете на пръв поглед доста различни и като политическа, и като културна, и като стопанска традиция държави целят да демонстрират сходствата в подходите за преодоляване на последиците от кризисната ситуация. Изводите, до които достигат наблюденията над двете държави, добиват още по-голяма валидност при съпоставяне с общоевропейските тенденции от началото и средата на 30-те години на XX в.

Ключови думи: Голямата депресия от 1929 – 1933 г., Румъния, Гърция, криза, икономика.

Едва ли има друга стопанска криза, която да предизвиква толкова сериозен интерес у изследователите, както Голямата депресия, започнала през 1929 г. и продължила за различните страни до средата на 30-те години, до втората половина на същото десетилетие или дори до началото на Втората световна война.¹ Това е така поради няколко причини. На първо място, това е най-продължителната, най-тежката и с най-трайни последици икономическата криза през XX в., която повлиява на почти всички големи икономики в света. От друга страна, чисто социалните, политически и културни измерения на кризата оказват влияние върху посоката на развитие на света за почти 50 години. Част от причините за възхода на тоталитарните и авторитарните режими в Европа се коренят в кризисната ситуация от края на 20-те и 30-те

¹ От тоновете литература, посветена на причините, последиците, добрите и недотам добрите решения, виж Kindleberger, Charles P. *The World in Depression 1929 – 1939*, Berkeley, 1986, Eichengreen, Barry. *Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919 – 1939*, New York – Oxford University Press, 1992, Clavin, Patricia. *The Great Depression in Europe, 1929 – 1939*, London – New York, 2000, Bernanke, Ben S. *Essays on the Great Depression*, Princeton, 2000, McElvaine, Robert S. *Encyclopedia of the Great Depression*, vol. 1. A – K, vol. 2. L – Z, New York, 2004, McElvaine, Robert S. *The Great Depression: America 1929 – 1941*, New York, 2009 и др.

години на предходното столетие. Много от политическите решения и икономическите практики, наложени в хода на решаването на кризата, за дълго време са възприемани като безалтернативни и определят поведението на правителствата в не е една и две страни чак до 70-те години на века. Ефектите и от кризата, и от подходите за преодоляването ѝ не подминават балканските държави като цяло и Гърция и Румъния в частност, като оставят трайни следи върху развитието им в следващите десетилетие.

Спецификата на разглеждания проблем определя и структурата на целия текст. Именно поради тази причина следващите редове са отделени на кратка характеристика на кризисната ситуация и реакциите на водещите световни икономики, за да може на този фон да се открие спецификата на двата разглеждани случая. На пръв поглед може да се стори странно сравнението между точно тези две балкански държави (с цялата условност на смисъла, вложен в понятието „балкански“). Все пак те са твърде различни и като площ, и като население, и като историческо и стопанско наследство, и като ресурси (природни и човешки), на които може да се разчита. И все пак едно сравнение дори между тези на пръв поглед несравними „случая“ дава храна за размисъл. Все пак и в двете държави до голяма степен и в резултат на кризата политическите режими се радикализират до степен на авторитарно управление с военен лидер (Метаксас в Гърция и Антонеску в Румъния), и в двете държави кризата задълбочава социалните и етническите противопоставяния и въпреки че в годините на Втората световна война са в различна ситуация, именно кризисните години след 1929 г. предопределят макрорамката на развитието им.

Основни характеристики

Според повечето наблюдатели кризата започва със спада на цените на акциите на Нюйоркската борса от началото на септември 1929 г. Най-влиятелният индустриален индекс „Дау Джонс“ (Dow Jones) губи близо 50% от стойността си до декември същата година (от 381,27 пункта на 3 септември 1929 г. до 198,69 пункта на 13 ноември същата година²). Решаващите „удари“ са получени на 24 октомври (Черния четвъртък) и на 29 октомври (Черния вторник), когато се сричат цените на акциите и само за двата дни са продадени над 29 млн. дяла. За една седмица в резултат на борсовата паника пазарът се свива с около 40%, а загубите се изчисляват на над 30 млрд. долара, което е повече от разходите на правителството през Първата световна война. Чрез механизмите на щедрите заеми от втората половина на 20-те години, раздавани от САЩ на страните в Европа, спадът на цените и последва-

² Dow Jones Closing Prices 1921 to 1930 Archived, at the Wayback Machine. Automationinformation.com. (последно посетен на 09.10.2021, 16:25).

лият го хаос се отразяват на държавите от Стария континент, но достигат и до Латинска Америка, Азия и Австралия. Причините за този внезапен колапс се търсят усилено и от съвременници на събитията, и от по-късни изследователи. Обясненията се колебаят от акцентиране върху сравнително краткосрочни процеси, като спекулативните сделки, наричани понякога и „спекулативна оргия“, от периода на Roaring Twenties, до детайлното изследване на дефектите на световната стопанска и финансова система, оформила се след края на Първата световна война.³

От „Краха на „Уолстрийт“ освен акционерите и банкерите непосредствено най-засегнати се оказват ангажираните в селското стопанство. Цените на селскостопанските стоки са в упадък далеч преди това⁴, а и като цяло зависимите от добива на зърнени продукти (особено пшеница) стопани са подложени на натиск да реструктурират производствата си⁵.

Не е пожален и индустриалният сектор. В периода 1929 – 1933 г. индексът на индустриалната продукция се свива от 311 на 192 пункта, а индексът на инвестиционната активност при 1920 г. – 100, спада от 178 (1929 г.) до 55 (1933 г.).⁶ Ефектът от подобен срив се отразява и на нарастващите от година на година нива на безработицата и срив на съществуващите социални системи. В САЩ тя достига почти 25% от работещите, а в Германия надхвърля 30%, дори 40% според някои изчисления и много трудно достига нивата от преддепресионните години до края на 30-те години на XX в.⁷

Макроикономическите показатели, отразени в таблица 1, показват както размерите на „пропадането“, така и времевите хоризонти, в които се случва възстановяването. Ясно се вижда, че различните държави се възстановяват с различен темп, и наложилото се мнение, че кризата е преодоляна към 1933 г., трудно може да бъде подкрепено с числа.

³ Galbraight, John K. *The Great Crash*, 1929, New York, 8th ed., 2009, Kindleberger, op. cit., pp. 31 – 105, Eichengreen, op. cit., pp. 222 – 223.

⁴ Виж подробности у Federico, Giovanni. *Not Guilty? Agriculture in the 1920s and the Great Depression*, *The Journal of Economic History*, 2005, Vol. 65, 4, pp. 949 – 976, срв. Rockoff, Hugh. *Deflation, Silent Runs, and Bank Holidays in the Great Contraction* – In: *Deflation: Current and Historical Perspectives*, R. Burdekin and P. Siklos (eds.), 2004, p. 33. Срв. Падането на цените и международните последици от него, *Списание на Българското икономическо дружество*, 1933, XXXII, 8, с. 520 – 525.

⁵ Clavin, op. cit., pp. 78 – 81, 100 – 101.

⁶ Иванов, Мартин. *Политическите игри с външния дълг (български сюжети на стопански кризи и възходи (1929 – 1934 г.))*, б.м., 2001, с. 21, бел. 32.

⁷ За безработицата в Германия в годините на Голямата депресия и влиянието ѝ върху различни аспекти на политическия и обществения живот виж *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany*, ed. By Peter D. Stachura, New York, 1986.

БВП на водещите в икономическо отношение страни, 1925-1938г.
(в млн. международни долари по схемата на Geary-Khamis за 1990 г.)

Година	САЩ	Франция	Германия	Италия	Велико-британия
1925	730 545	169 197	223 082	114 397	231 806
1926	778 144	173 676	229 363	115 595	223 270
1927	785 905	170 064	252 321	113 094	241 240
1928	794 700	181 912	263 367	121 182	244 160
1929	843 334	194 193	262 284	125 180	251 348
1930	768 314	188 558	258 602	119 014	249 551
1931	709 332	177 288	238 893	118 323	236 747
1932	615 686	165 729	220 916	122 140	238 544
1933	602 751	177 577	234 778	121 317	245 507
1934	649 316	175 843	256 220	121 826	261 680
1935	698 984	171 364	275 496	133 559	271 788
1936	798 322	177 866	299 753	133 792	284 142
1937	832 469	188 125	317 783	142 954	294 025
1938	799 357	187 402	342 351	143 981	297 619

Източник: Maddison, A. *The World Economy, Volume 2: Historical Statistics*, OECD, 2003, pp. 428 – 429, 463 (за САЩ)

Реакции на водещите икономики

Най-силно и в най-много сектори кризата е усетена в САЩ. Първите мерки за справяне с кризата, макар и доста закъснели, са взети още по времето на президента Хувър.⁸ Истинското възстановяване обаче се свързва с администрацията на Франклин Рузвелт и прочутата му програма New Deal. В рамките на няколко месеца след поемането на управлението новият президент успява първо да девалвира долара⁹, да се справи с поредната банкова паника чрез ликвидация на банки, и стартира мащабни намеси в различни сектори на икономиката чрез поредица от законодателни инициативи, като Закона за възстановяване

на националната индустрия (по-известен като NIRA – National Industry Recovery Act), Федералната администрация за спешна помощ (FERA – Federal Emergency Relief Administration), Гражданските консервационни корпуси (CCC – Civilian Conservation Corps), Администрацията на долината Тенеси (TVA – Tennessee Valley Administration), Администрацията за обществено строителство (PWA – Public Works Administration). С тези инициативи се регулира правото на държавата да контролира цените и заплатите в промишления сектор и да насърчава поредица от строителни инициативи (мостове, пътища, язовири).¹⁰ Ефектите от тази политика не се оценяват еднозначно¹¹, но успокоението, което носят след няколко години на „страдание“, и подобренията в макроикономическите показатели на страната дават нужната подкрепа за прокарването на тези открито интервенистки мерки в стопанския живот на САЩ.

За Великобритания периодът между 1929 и 1932 г. не изглежда особено тежък, ако се вгледаме само в БВП като най-добър индикатор за икономическата активност на една страна. Обърнем ли се към данните за търговския оборот, се оказва, че британската икономика е доста засегната. Британският износ бележи понижение от 1,44 млрд. до 773 млн. британски паунда през 1932 г.¹² Обикновено се посочват три водещи политики, или мерки, които взема британското правителство за преодоляване на депресията. На първо място – това е решението за отказ от златния стандарт от септември 1931 г., което „освобождава“ обменния курс на паунда. На второ място – това е приемането на обща митническа тарифа през същата година, с което се слага официално край на над стогодишната традиция на свободна търговия от страна на Великобритания. Третият важен елемент е осигуряването на „евтини пари“ чрез по-ниски кредитни лихви, което стимулира строителството, особено на жилищни сгради. Според някои анализатори сериозен дял в относително по-бързото британско възстановяване има и повишаването на възнагражденията през този период.¹³

Във Франция Депресията започва със сериозен спад на износа от 52 млрд. франка (по текущи цени) през 1929 г. до 20 млрд. франка през 1932 г., като основно засегнати са индустриалните производства. Според част от анализаторите пикът на безработицата, достигнат в края на 1934 и през 1935 г., така и не надхвърля 5% от активното население,

¹⁰ Виж подробности у Walton, Rockoff, op. cit., pp. 444 – 465 с препоръчаната там допълнителна литература.

¹¹ Виж например критиката на Friedman, Milton. *Capitalism and Freedom*. Chicago and London, 1982.

¹² Capie, Forrest H., Geoffrey E. Wood, *Great Depression in Britain (1929 – 1932)* – In: Glasner, David (ed.). *Business Cycles and Depressions. An Encyclopedia*, Routledge, 2013, pp. 275 – 276. Виж още и Aldcroft, Derek, Harry W. Richardson, *The British Economy, 1870 – 1939*, London, 1969, pp. 239 – 263.

¹³ Добър критичен анализ на британските политики по възстановяване виж у Capie, Wood, op. cit., pp. 276 – 277.

което е далеч от нивата в САЩ и Германия.¹⁴ Френската икономика е пожалена и от масов фалит на банките.¹⁵ Сериозен обаче е ефектът, който оказва отказът от златния стандарт във Великобритания, съчетан с изтеглянето на капитали от страната. И двете събития се случват през 1931 г. и са с основен принос за спада в макроикономическите показатели на френската икономика. Отличителна черта на френската криза е нейната продължителност, която в голяма степен се дължи на политиките, провеждани от правителствата на страната. За разлика от други водещи икономики (Великобритания, САЩ) Франция отказва да „напусне“ златния стандарт до 1936 г.¹⁶ Допълнителна тежест носят и някои социални мерки, като намаляване на работната седмица на 40 часа през 1936 г. и задържането на цените. Традиционно френската индустрия се ползва от защитни митнически тарифи, чието поддържане продължава и в годините на кризата. Заедно с приетите клирингови споразумения митническите тарифи засягат 57% от вноса на Франция. Проблем във Франция е и липсата на свежи капитали поради спада в инвестициите в началото на 30-те години и прекомерната предпазливост на банковата система и на самата Централна френска банка.¹⁷

Икономическата ситуация в Германия е сериозно затруднена още от пролетта и лятото на 1929 г., след обявяването на новите мерки за разплащане на репарационните задължения, добили известност като плана „Йънг“. След срива на американската икономика и последвалите искания от страна на американските банки за връщане на получените от германските дебитори краткосрочни заеми, съчетани с липсата на възможности за получаване на нови заеми, банковата система в Германия е изправена пред колапс.¹⁸ Законът на Хоули-Смуут (Hawley-Smoot Tariff Act) от юни 1930 г., Мораториумът на Хувър и фалитът на виенската Creditanstalt банка през 1931 г. не подобряват ситуацията – американските пазари се затварят за германски стоки, а плащанията по външни дългове достигат и надхвърлят 100% от БВП именно през 1931 г.¹⁹ В резултат много предприятия са принудени да прекратят дейността си, което води до увеличение на безработицата и допълнителен натиск върху бюджета на държавата. Германската индустриална продукция през 1932 г. пада до 58% от нивата през 1928 г.²⁰ За периода 1928 – 1932

¹⁴ Hautcoeur, Pierre-Cyrille. Great Depression in France (1929 – 1938) – In: Glasner, D. (ed.), Business Cycles and Depressions. An Encyclopedia, Routledge, 2013, pp. 277 – 278.

¹⁵ Beaudry, Paul, Franck Portier. The French Depression in the 1930s. – Review of Economic Dynamics, 2002, 5, p. 75.

¹⁶ Bridji, Slim. The French Great Depression: A business cycle accounting analysis. – Explorations in Economic History, 2013, 50, 3, p. 427.

¹⁷ Hautcoeur, op. cit., pp. 279 – 280.

¹⁸ Подробности у Petzina, Dieter. Germany and the Great Depression, Journal of Contemporary History, 1969, vol. 4, 4, pp. 64 – 65.

¹⁹ Виж подробни коментари у Ritschl, Albrecht. Reparations, Deficits, and Debt Default: The Great Depression in Germany – In: The Great Depression of the 1930s: Lessons for Today, ed. by N. Crafts and P. Fearon, Oxford, 2013, pp. 111 – 118 и особено таблица 4.3.

²⁰ The Great Depression in Germany – <https://alphahistory.com/weimarrepublic/great-depression/>, (последно посетен на 09.10.2021, 16:32).

г. броят на безработните се увеличава от 2,265 млн. на 5,392 млн.²¹ Първоначалните опити на управляващите, общо взето, без значение на политическата афилиация, да се справят с кризата, целящи балансиране на бюджета, увеличение на косвените данъци, орязване на социалните разходи, не дават очакваните резултати.²² Неуспехите на традиционните партии да се справят с проблемите, създават предпоставките за успех на Националсоциалистическата работническа партия начело с Адолф Хитлер на изборите през 1932 г. Едва сериозната политика на държавна интервенция в сферата на икономиката, провеждана от правителството на Хитлер и неговите икономически експерти в лицето на Х. Шахт, дава резултати.²³ Част от политиката по възстановяване е и настояването за сключване на двустранни клирингови споразумения с цел стимулиране на производствата и търговията. По този начин в кратки срокове е намалена безработицата и се възстановяват макро-икономическите показатели.²⁴

Реакциите на балканските държави

Къде са балканските държави в този контекст? Икономическата система, изградена и функционираща в повечето балкански страни до 1929 – 1930 г., е силно зависима от три фактора: високи или повишаващи се цени на износа, относително свободен международен пазар на селскостопанска продукция и свободен достъп до чужд капитал. Това наблюдение е направено още в средата на 30-те години на XX в.²⁵ и неговата валидност трудно може да бъде опровергана дори след почти век. Кризата, предизвикана от, или по-точно, последвала краха на Нюйоркската борса през октомври 1929 г., засяга чувствително всеки от тези компоненти на стабилността. Ефектът, макар и по-слаб в началото, се усеща почти веднага на Балканите, най-вече със спада в цените на аграрните продукти (таблица 2), но в пълна степен кризата се развихря едва след 1931 г. и фалита на виенската Creditanstalt.²⁶ Пос-

²¹ About the Great Depression – <http://www.english.illinois.edu/maps/depression/about.htm> (последно посетен на 09.10.2021, 17:00), с.в. Mitchell, Brian R. International Historical Statistics: Europe, 1750 – 1993, Macmillan, 1998 pp. 164, 167: 1928 г. – 1,391 млн., 1932 г. – 5,575 млн. души.

²² Clavin, op. cit., pp. 117 – 119, Petzina, op. cit., pp. 66 – 69. Виж и The Great Depression in Germany – <https://alphahistory.com/weimarrepublic/great-depression/> (последно посетен на 09.10.2021, 16:32). Виж и Стоянов, Борис. Регионалното между националното и глобалното в Европа на 20-те и 30-те години на XX век. – В: Кюстендилски четения 2003 – 2004, ИК Фабер, 2006, с. 86 – 100.

²³ Започнати са строежите на големите национални обекти, като мрежата от аутобани, стартирана е схемата за подпомагане на превъоръжаването, посредством т.нар. Mefo-Wechsel. Издавани са специални бонове (ценни книжа), с които предприятията могат да търгуват помежду си, без това да се отразява на бюджета и паричната маса в обръщение. Mefo книжката са гарантирани от държавата и се признават от Централната банка като легитимно платежно средство.

²⁴ Подробно за икономическата политика по възстановяването след депресията виж в Toooze, Adam. The Wages of Destruction: The Making and the Breaking of the Nazi Economy, 2006, pp. 37 – 199.

²⁵ The Balkan States, A Review of the Economic and Financial Development of Albania, Bulgaria, Greece, Roumania, and Yugoslavia since 1919 (Specially prepared for, and with the assistance of, the Information Department of the Royal Institute of International Affairs), Oxford – London, 1936, p. 62.

²⁶ Подробно за ефекта на банковия фалит на Creditanstalt върху икономиките на страните в

ледвалата вълна от фалити и затваряне на основни пазари и кредитни институции отваря широко „портите адови“ и поразява всяка от балканските икономики, макар да има специфика както по отношение на силата, така и по отношение на продължителността.

Индекс на движението на цените на едро, 1929-1935г. (1929=100).

Година	Албания	България	Гърция	Югославия	Румъния
1929	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1930	88,0	80,9	90,9	86,1	84,0
1931	90,3	67,7	81,2	72,5	65,0
1932	73,6	60,1	97,5	64,8	58,0
1933	57,2	52,3	110,3	64,0	57,0
1934	57,1	54,3	108,7	62,8	58,0
1935	56,2	55,6	110,6	65,5	67,0

Източник: The Balkan States, A Review of the Economic and Financial Development of Albania, Bulgaria, Greece, Roumania, and Yugoslavia since 1919 (Specially prepared for, and with the assistance of, the Information Department of the Royal Institute of International Affairs), Oxford-London, 1936, p. 64

Румъния

Кризата в Румъния започва да се усеща още през 1928 г. със спад в цените на промишлената и селскостопанската продукция. Най-силно тя засяга външната търговия на държавата. За периода от 1928 до 1933 г. износът се свива от почти 29 млрд. леи на малко над 14 млрд. леи въпреки увеличените обеми (таблица 3). Между 1929 и 1932 г. промишлената продукция намалява като обем с 57,7%, а като стойност – с 48,8%, което е резултат и от многобройните фалити на предприятия.²⁷ Това намаление обаче се компенсира от растежа на нефтодобивната и нефтопреработвателната индустрия.²⁸ В допълнение към спада в индустрията се прибавя и сериозно понижение в селскостопанските добиви. През 1933 г. посевите са едва 40% от предкризисните години, а цялата продукция в аграрния сектор през същата година се оценява на 39,195 млрд. леи срещу 101,385 млрд. леи през 1928 г. Понижение се наблюдава и при размера на работната заплата, която през 1933 г. достига едва 60% от нивата през 1929 г.²⁹, а доходът на глава от населението е паднал от около 11 000 на 4000 леи.³⁰ Официалната статистика посочва покачване на ръста на безработните от около 7500 през 1929 г. на почти 39 000 през 1932 г. и спад отново до предкризисните нива през 1937 – 1938 г.³¹ Това означава около 1,6% от всички наемни работници

Централна и Източна Европа виж в Nikolić, Stefan. New Economic History of Yugoslavia, 1919 – 1939: Industrial Location, Market Integration and Financial Crises, Unpublished PhD thesis, University of York, Economics, September 2016, pp. 83 – 94.

²⁷ Санду, Траян. История на Румъния, б.м., 2010, с. 243.

²⁸ Добивът е увеличен от 4,2 млн. тона през 1928 г. на 7,4 млн. тона през 1933 г., Hitchins, Keith. Rumania 1866 – 1947, Oxford, 1994, p. 372.

²⁹ Манчев, Кръстьо. История на балканските народи 1918 – 1945 г., т. 3, б. м., 2008, с. 169 – 170.

³⁰ Санду, цит. съч., с. 243

³¹ Stoenescu, George V., Adriana Aloman, Elisabeta Blejan, Brîndușa G. Costache. Romania: from 1880

(без аграрния сектор) и 5,6% само от индустриалните работници през 1932 г.³² При тези негативни показатели не е учудващо влошаването на макроикономическите показатели, отразено в графика 1. Както става видно, кризата достига дъното си през 1933 и 1934 г., но възстановяването отнема доста повече време.

Външна търговия на Румъния (1928-1938 г.), стойност и обем.

Година	Внос		Износ	
	леи	тона	Лей	тона
1928	31640956,0	952808	27029728,0	5886405
1929	29628038,0	1101992	28960005,0	7064619
1930	23044163,0	805233	28522028,0	9214754
1931	15754569,0	560366	22196914,0	10047003
1932	12011325,0	449980	16721593,0	9056959
1933	11741850,0	466962	14170828,0	8777730
1934	13208543,0	635868	13655734,0	8854096
1935	10847530,0	533268	16756223,0	9276009
1936	12637698,0	630443	21703391,0	10548913
1937	20284748,0	709415	31568357,0	9637497
1938	18767830,0	820603	21532580,0	7409084

Източник: Stoenescu, *op. cit.*, p. 288-289.

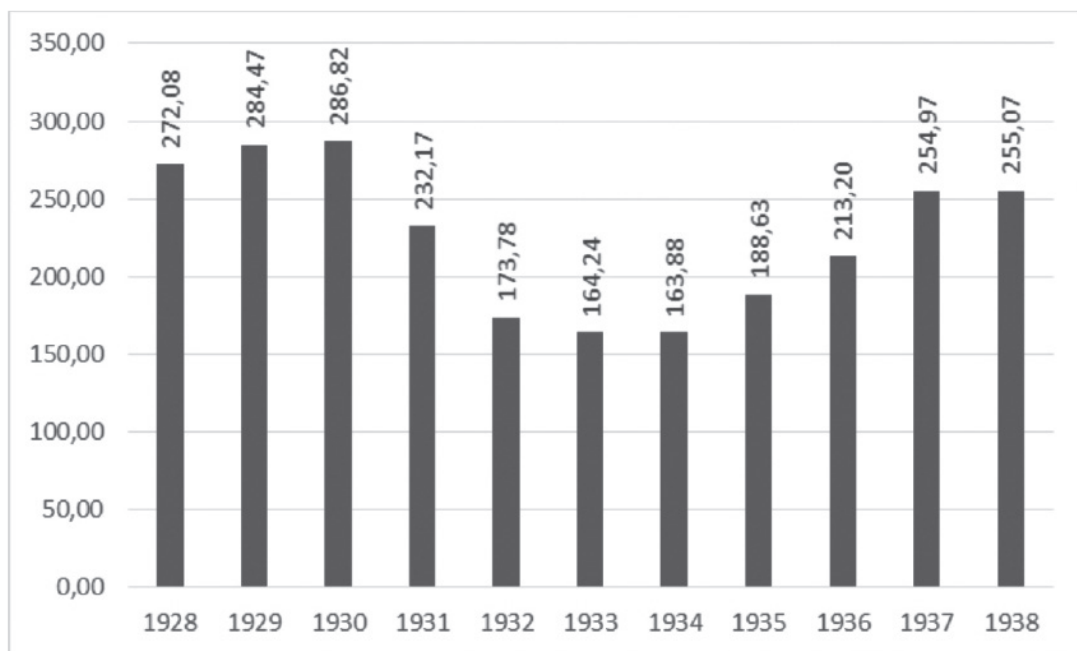
Румънският случай има този „недостатък“, че за разлика от по-голямата част от балканските държави не получава дори „глътка въздух“ между двете кризи – следвоенната и Голямата депресия. През февруари 1929 г. в Румъния е приет нормативен акт, с който се определя златното покритие на националната валута и се възстановява нейната конвертируемост спрямо златото, макар и на по-ниски нива от периода преди 1914 г.³³ Паричната реформа от началото на 1929 г. е само част от цялостния Стабилизационен план, който цели да осигури балансиран бюджет на държавата. В подкрепа на този план е получен и външен Стабилизационен заем. Фактът, че това се случва в навечерието на Голямата депресия, води до утежняване на положението на румънската икономика, която се оказва натоварена с изплащането и на този външен заем в кризисните години, наред с другите проблеми,

to 1947. – In: South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II, Athens, etc., 2014, p. 288. Макар някои изследователи да посочват свръхвисоки числа от порядъка на 300 000, Санду, *цит. съч.*, с. 243, или 600 000, Манчев, *цит. съч.*, с. 170, по-скоро следва да се доверим на официалната статистика, която най-вероятно отчита безработицата само в индустриалния сектор.

³² Изчисленията са на базата на официалните данни, публикувани в Stoenescu, *op. cit.*, p. 288 и Mitchell, *op. cit.*, p. 156.

³³ Прието е 1 лея да се разменя за 10 млг злато с проба 9/10, Stoenescu, *op. cit.*, p. 246.

БВП на Румъния по текущи цени, 1928-1938 г. (млрд. леи).

Източник: Stoenescu, *op. cit.*, p. 288.

които има да преодолява – отлив на капитали, спад във външнотърговския оборот и проблеми с приходната част на държавния бюджет. Тези неблагоприятни тенденции, в съчетание с вече споменатия фалит на виенската Creditanstalt банка и девалвирането на британския паунд, водят до практическо изчерпване на резервите на банката и до фактическо изоставяне на златното покритие на леята от май 1932 г. насетне.³⁴ След тази дата Румънската национална банка на практика съсредоточава всички търговски валутни операции при себе си.³⁵ На следващата година правителството обявява мораториум върху плащанията по външния дълг, но дори тази мярка не успява да спаси националната валута, и през ноември 1936 г. се взема решение за девалвация на леята, с което официално е изоставена политиката за придържане към златния стандарт.³⁶

Усилията на държавата са насочени и към подпомагане на земеделските производители като основен дял от населението и незаоби-

³⁴ Stoenescu, *op. cit.*, p. 249.

³⁵ Подробно за политиката на Румънската национална банка в годините на Голямата депресия виж Stoenescu, George V., Brîndușa G. Costache, Elisabeta Blejan, Adriana Aloman. The National Bank of Romania during the Great Depression 1929 – 1933 – In: National Bank of Serbia, Conference Proceedings – Economic and financial stability in SE Europe in a historical and comparative perspective, SEEMHN and NBS, Belgrade, 2009.

³⁶ Stoenescu et al, Romania: from 1880 to 1947 – In: South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II, Athens, etc., 2014, p. 247.

колим източник на данъчни постъпления. Една от най-съществените мерки е въвеждането на подкрепени от държавата цени на зърнените храни в Румъния през 1932 г. До голяма степен създаването на специализираната държавна институция Национална служба по оценяването на зърнените култури (*Oficiul National pentru Valorificarea Graului*), натоварена със задачата да провежда тази политика, е резултат от слабата реколта през 1932 г.³⁷ и е начин да се изкупуват тези артикули, най-вече пшеницата, на цени, по-високи от пазарните, след което да се препродават в самата държава или на крайно свитите международни пазари. За тази цел се изразходват доста средства. По оценка на наблюдатели само за 1934 г. са похарчени около 900 млн. леи. Мярка, стимулираща земеделските стопани, е и въведеният през 1931 г. принцип на премиране на износа на пшеница, поддържан и след установяването на монопол върху износа от страна на Комисията.³⁸

Задлъжнялостта на земеделските стопани в Румъния, възлизаща на около 50 млрд. леи, също се оказва сериозен проблем в годините на Голямата депресия. Въпреки няколко мораториума върху тези задължения, през 1934 г. се стига до радикалната мярка на съкращаване на задълженията с приемането на специален закон. Според условията, гласувани в нормативния акт, сумите се намаляват наполовина, ако бъдат изплатени в срок над 17 години, или се съкращават със 70%, ако длъжниците се ангажират да изплатят остатъка в по-кратки срокове. Ефект от този акт като че ли има, тъй като според наблюдатели голям брой земеделци длъжници се опитват да се възползват от тези възможности.³⁹

В областта на индустриалната политика румънското правителство търси да засили защитата на местната индустрия чрез завишаване на съществуващите мита и чрез увеличение на поръчките. Силно застъпена продължава да бъде и идеята за самодостатъчността на румънското стопанство, която води до нарастване на дела на вътрешното потребление на индустриална продукция до 80% през 1938 г.⁴⁰ Засилва се и политиката за изграждане на монополи под стриктен държавен контрол.⁴¹

Разчитайки на износа си на зърнени храни и петрол, румънската държава сравнително дълго се опазва от двустранните клирингови

³⁷ Hitchens, *op. cit.*, p. 358.

³⁸ The Balkan States, A Review of the Economic and Financial Development of Albania, Bulgaria, Greece, Roumania, and Yugoslavia since 1919 (Specially prepared for, and with the assistance of, the Information Department of the Royal Institute of International Affairs), Oxford – London, 1936, p. 68.

³⁹ The Balkan States, A Review of the Economic and Financial Development of Albania, Bulgaria, Greece, Roumania, and Yugoslavia since 1919 (Specially prepared for, and with the assistance of, the Information Department of the Royal Institute of International Affairs), Oxford – London, 1936, pp. 69 – 70.

⁴⁰ Санду, *цит. съч.*, с. 250.

⁴¹ Hitchens, *op. cit.*, 1994, p. 375.

споразумения, но в крайна сметка през 1935 г. подписва такава с Германия. В следващата година румънският износ за Третия райх се увеличава и достига 36,1% през 1936 г. През 1938 г. Германия категорично заема първо място във външнотърговския стокооборот на Румъния с все по-разширяващ се дял на петролния износ.⁴² Тази тенденция в румънската икономика се оказва симптоматична и за останалите балкански държави.

Румънското възстановяване прилича доста на френския случай. Твърде вероятно е тази прилика да е резултат от настояването на румънската държава да „държи“ валутата си обвързана със златно-девизионното покритие по подобие именно на Франция. Това едва ли е учудващо предвид традиционно добрите връзки между двете държави и непосредствения контакт между водещи икономисти и институции от двете страни именно в годините на криза.⁴³ Въпреки някои позитивни моменти, най-вече в индустриалния сектор, румънската икономика не успява да преодолее напълно последиците от Голямата депресия до началото на Втората световна война. Сложната стопанска ситуация намира израз и в политическия живот, допринасяйки за засилване на авторитарните уклони, първоначално на завърналия се крал Карол II, а впоследствие и на маршал Йон Антонеску. Няма съмнение, че повлиява и върху радикализацията на политическия пейзаж и усиляването на влиянието на крайнодесни движения и идеологии с основен представител, разбира се, Желязната гвардия на Корнелиу Кодриану.

Гърция

Кризата в Гърция се развива по сходен с останалите балкански държави сценарий. Първоначално е засегната външната търговия на страната и макар традиционният външнотърговски дефицит да намалява в този период, ситуацията далеч не е благоприятна. Гръцкият износ спада с малко над 1/3 от 6,96 млрд. драхми през 1929 г. на 4,20 млрд. драхми през 1932 г.⁴⁴ В същото време цените на ключови за гръцкия износ селскостопански стоки, като тютюн, стафиди (сушено грозде) и зехтин, в периода 1929 – 1933 г. спадат с до 60%.⁴⁵ Паралелно с това спад бележи и производството в тютюневата промишленост, от 68 хил. тона на 24 хил. тона, а в металургията намалението с е 30%. Бюджетът на държавата за 1931 – 1932 г. завършва с дефицит от 150 млн. драхми, а през следващата година – с тройно по-висок недостиг.

⁴² Lampe, John. R., Marvin R. Jackson, *Balkan economic history: From imperial borderlands to developing nations*, Bloomington, 1982, pp. 459 – 465, Van Kessel, G. J., *The British Reaction to German Economic Expansion in South-eastern Europe 1936 – 1939*, Unpublished PhD thesis, London University, 1972, p. 10.

⁴³ Torre, Dominique, Elise Tosi. Charles Rist and the French Missions in Romania 1929 – 1933. Why the “Money Doctors” failed? – In: National Bank of Serbia, *Conference Proceedings – Economic and financial stability in SE Europe in a historical and comparative perspective*, SEEMHN and NBS, Belgrade, 2009.

⁴⁴ *Annuaire Statistique de la Grece* 1939, Année X, Athenes, 1939, p. 147.

⁴⁵ Freris, Andrew. *The Greek Economy in the Twentieth Century*, London – Sydney, 1986, p. 94.

Външният дълг достига 514 млн. долара и за обслужването му отива 40% от държавния бюджет.⁴⁶ Плащанията по външните заеми през 1932 г. достигат 54% от националния доход и в невъзможността си да ги покрие, държавата обявява банкрут.⁴⁷ Безработицата в страната се увеличава от около 75 000 души през 1928 г. на 240 000 души през 1933 г.⁴⁸ при общо заети извън аграрния сектор през 1928 г. 1 311 000.⁴⁹ Това означава 5,7% от всички заети и 17,2% от индустриалните работници през 1928 г. и съответно 18,3% и 55,0% през 1933 г. В същото време макроикономическите показатели показват доста по-голяма стабилност от тези на Германия и САЩ например, както личи от таблица 4. От числата става ясно, че спадът в икономическата активност на Гърция започва през 1930 г. и продължава до 1932 г. Въпреки че трае по-кратко – едва 2 – 3 години, щетите са доста сериозни. Периодът на възстановяване започва още през 1933 г., като според някои наблюдатели това

Макроикономически показатели на гръцката икономика 1928-1938 г. (в драхми)

Година	БВП по текущи цени (млн.)	БВП по цени от 1914 г. (млн.)	БВП на глава от населението по цени от 1914 г.
1928	33618,0	1729,0	278,8
1929	32387,8	1811,7	286,9
1930	31089,9	1950,2	306,3
1931	29751,9	1933,1	299,1
1932	33071,9	1876,0	286,7
1933	38349,0	2018,5	304,7
1934	42085,6	2197,8	326,7
1935	44494,2	2362,8	345,6
1936	46725,4	2311,3	333,2
1937	56570,8	2621,8	373,0
1938	55688,8	2588,6	363,5

Източник: Lazaretou, Sofia. Greece: from 1833 to 1949 – In: South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II, Athens, etc., 2014, p. 170.

⁴⁶ Ibidem, p. 81.

⁴⁷ Манчев, цит. съч., с. 157, Външните дългове достигат близо 500% от бюджета на страната (48 млрд. драхми през 1933 г. срещу бюджет от 9 – 11 млрд. драхми). Виж данните за бюджета у Mazower, Mark. Greece and the Inter-War Economic Crisis, Oxford, 1991, pp. 199 – 200.

⁴⁸ Kostis, Kostas. Banks and the Crisis 1929 – 1932, Athens, 1986, p. 139.

⁴⁹ Mitchell, op. cit., p. 151.

се случва първо в аграрния сектор.⁵⁰ Предкризисните нива на заетост и съответно спад в безработицата обаче са достигнати едва през 1936 г.⁵¹

Реакцията на търговските банки и на Централната банка допълнително утежняват ситуацията. Банковите институции изпитват сериозен недостиг на средства и търсят помощ от Гръцката централна банка. В невъзможността си да отговори на техните искания, Централната банка се стреми единствено да изпълнява функцията си на емисионен институт и да следи за златните (и златно-девизионните) резерви на страната и златното покритие на драхмата. Провежданата от нея политика става известна като „борбата за драхмата“ и представлява съчетание от колебливи промени на основните лихвени курсове с отказ да се девалвира драхмата и да се изостави златното покритие.⁵² Резултатът от тези консервативни мерки се вижда най-ясно след девалвацията на британския паунд през септември 1931 г., което води до сериозен натиск върху драхмата и изчерпване на резервите на Централната банка на Гърция. На черния пазар драхмата започва да се обменя при съотношение 86 драхми за 1 долар през октомври 1931 г. (при официален курс 77,05 за долар) и достига 120 драхми за долар през април 1932 г., когато официално е изоставено златното покритие.⁵³ Месец по-късно Гърция обявява едностранен мораториум върху плащанията си по дълговете.⁵⁴

Външнотърговският баланс в годините на най-сериозна криза продължава да бъде отрицателен, макар да намалява обемът на вноса, което е нормално предвид всеобщия спад в международната търговия (графика 2).⁵⁵ Малко се променя и структурата – основният износен артикул остава тютюнът с 55,5% от общия дял на експортните стоки за периода 1926 – 1930 г., 42,7% – за периода 1931 – 1935 г., и 47,2% – за 1936 – 1938 г. Доминацията на тютюна обаче не помага особено за възстановяването на гръцката икономика, тъй като две от трите основни дестинации за износ – Германия и Италия – подписват двустранни клирингови споразумения с Гърция, в резултат на което гръцката държава реално не получава твърда валута, а стоки.⁵⁶ Към 1936 г. 76,5% от износа и 52,5% от вноса на Гърция се осъществява по клирингови споразумения, като Германия се оказва основна дестинация.⁵⁷

⁵⁰ Lazaretou, Sofia, *The Great Depression and the Great Recession in Interwar Greece and Today: A comparison*, *Review of Economics*, 2016, 66, 2, pp. 163 – 164.

⁵¹ Ibidem, pp. 164 – 165. Спв. Lazaretou, Sofia. *Greece: from 1833 to 1949* – In: *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II*, Athens, etc., 2014, p. 167.

⁵² Подробности у Mazower, op. cit., pp. 143 – 178.

⁵³ Freris, op. cit., pp. 78 – 80, Lazaretou, Sofia, *The Great Depression and the Great Recession in Interwar Greece and Today: A comparison* *Review of Economics*, 2016, 66, 2, p. 177, Lazaretou, Sofia, *Greece: from 1833 to 1949*. – In: *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II*, Athens, etc., 2014, p. 105.

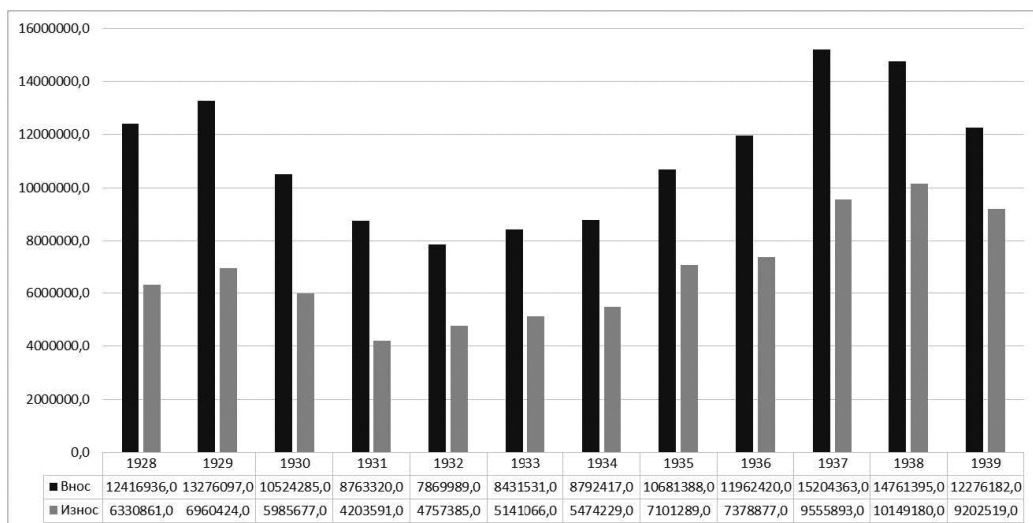
⁵⁴ Freris, op. cit., p. 81.

⁵⁵ *Annuaire Statistique de la Grece* 1939, Anne X, Athenes, 1939, p. 147.

⁵⁶ Freris, op. cit., p. 87.

⁵⁷ Ibidem, p. 88, срв. Димитров, Димитър Х. *Балканите в международната стопанска политика*, б.м., [1940], с. 134 – 135.

**Динамика на външната търговия на Гърция
(внос-износ, хил. драхми)**

Източник: Lazaretou, S., Greece: from 1833 to 1949 – In: South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II, Athens, etc., 2014, p. 170.

Основен проблем в този период е задлъжнялостта на селскостопанските производители, макар че проблемът не придобива такова значение както в другите балкански държави. Според наблюдение от средата на 30-те години общата задлъжнялост възлиза на 9 млрд. драхми, като половината са директни плащания към държавата. Още през 1931 г. на практика е приет петгодишен мораториум за плащанията на селскостопанските задължения към кредитори, различни от държавата, включително лихвите върху заеми за уреждане на бежанците. Общата сума на „замразените“ задължения възлиза на 4,25 млрд. драхми.⁵⁸

Съществена част от мерките, предприети от гръцкото правителство, е и въведената през 1932 г. серия от защитни механизми – производствени и износни квоти и защитни тарифи, които в комбинация с двустранните клирингови споразумения на практика превръщат индустрията в напълно зависим от държавата сектор.⁵⁹ Интервенцията продължава и след преодоляването на кризисните моменти и се усилва особено в годините на авторитарния режим на Йоанис Метаксас между 1936 и 1940 г. Допълнителна мярка в тези години са и стартираните големи инфраструктурни обекти и инициативи в сектора на военната

⁵⁸ The Balkan States, A Review of the Economic and Financial Development of Albania, Bulgaria, Greece, Roumania, and Yugoslavia since 1919 (Specially prepared for, and with the assistance of, the Information Department of the Royal Institute of International Affairs), Oxford – London, 1936, p. 70.

⁵⁹ Mazower, op. cit., pp. 210 – 224.

промишленост, като важност се придава на т.нар. „Линия Метаксас“ по северната гръцка граница.⁶⁰ Подобни мерки режимът предприема и за насърчаване на местното селскостопанско производство с цел задоволяване на нуждите и намаляване на зависимостта от вносни храни. С особено внимание се прокарва програмата за стимулиране на производството на пшеница, за която е отговорна създадената още през 1930 г. специална администрация – Централен комитет за защита на местния добив от пшеница (KEPES – Kentriki Epitropi Prostatias Ellinikou Sitou). Както и в случаите с други балкански държави⁶¹, основната задача на тези нови институции е да предпазват земеделските стопани от неблагоприятните влияния на пазара, да изкупуват продукцията им на цени, по-високи от пазарните, да следи за износа и т.н.⁶²

Всъщност Гърция се оказва не толкова сериозно засегната от Голямата депресия в сравнение с останалите балкански държави, но влошаването на икономическата ситуация все пак се отразява сериозно на политическия и социалния климат в страната. Разбира се, това далеч не е решаващ фактор, тъй като гръцкият политически живот е в мъртвата хватка на остропротивопоставяне още от 1915 г. с конфликта между Е. Венизелос и крал Константин и последвалите успехи (мирните договори след края на ПСВ) и катаклизми (малоазийската катастрофа) съвсем не допринасят за успокояването на духовете. Стопанските проблеми по-скоро са използвани като инструмент в тази борба. Така през 1935 г. нестабилната политическа обстановка води до възстановяване на монархическата форма на управление, а на следващата година режимът се превръща в открито авторитарен.⁶³ За разлика от други балкански държави обаче Гърция успява да запази здравословна дистанция от Третия райх и от твърде силното обвързване с германската икономика с всички произтичащи от това негативни политически последици.⁶⁴

⁶⁰ Freris, op. cit., pp. 91 – 93.

⁶¹ Още през 1930 г. в Югославия е създадено Привилегировано акционерно дружество (ПРИЗАД), Чалић, Мари-Жанин. Социјална Историја Србије 1815 – 1941, Београд, 2004, с. 335. През декември същата година и в България е създадена специализираната структура, наречена Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни, по-известна като Дирекция „Храноизнос“, Lampe, John. The Bulgarian Economy in the Twentieth Century, London – Sydney, 1986, pp. 81 – 83, История на България 1918 – 1944, т. 9, София, 2012, с. 79, 93, Аврамов, Румен. Комуналният капитализъм: Из българското стопанско минало, т. 1 Българското стопанско минало: размерност и едри щрихи, София, 2007, с. 176 – 179. През втората половина на 30-те години на XX в. и в Турция е създадена специална Дирекция за земеделската продукция, която поема грижата за зърнените храни, тяхното изкупуване и продажба във и извън страната, Türegün, Adnan. Policy response to the Great Depression of the 1930s: Turkish neomercantilism in the Balkan context, *Turkish Studies*, 2016, 17, 4, p. 670.

⁶² Подробно за дейността на KEPES виж у Mazower, op. cit., pp. 240 – 246 и у Freris, op. cit., pp. 93 – 96.

⁶³ Виж повече у Клог, Ричард. Кратка история на Гърция, Пловдив, 2003, с. 77 – 80, Stavrianos, Leften S. The Balkans since 1453, New York, 1958, pp. 668 – 672.

⁶⁴ Виж разсъжденията по този въпрос на Mazower, op. cit., pp. 233 – 235.

При справянето с кризата и преодоляването на последиците ѝ прави впечатление липсата на особено въображение в подходите, прилагани за решаване на създадените от кризата проблеми. Балканските държави, в частност Румъния и Гърция, изпитват сериозни трудности и измеренията на кризата в чисто стопански аспект са доста по-добре разбрани. Голямата депресия, без съмнение, е осъзната, осмислена криза. Прилаганите мерки следват световните тенденции. Румъния и Гърция, както впрочем и Югославия и България, провеждат политики, типични и за водещите икономики. След първоначалния неуспех да се овладее кризата с типични либерални подходи, и особено след лятото на 1931 г. (фалитът на Creditanstalt, Мораториумът на Хувър, девалвацията на паунда) те по примера на водещите икономики се ориентират към по-плътното ангажиране на държавата в стопанските процеси. На практика е изоставено златното покритие на националните им валути в опит да се повлияе на външнотърговските операции. В гръцкия случай резултатите са по-бързи и по-видими. На румънците им трябва доста повече време. От друга страна, някои мерки в областта на селското стопанство, най-вече създаването на специализирани институции за контрол върху земеделските цени – KEPES, румънската служба по оценяването на зърнените култури – дори изпреварват като логика и като подход типичните интервенционистки практики.⁶⁵ По отношение на индустрията опитите, до голяма степен успешни⁶⁶, да се въведат производствени и търговски квоти, да се усилят картелизацията и монополизацията в определени браншове под контрола на държавата, носят позитив и повишават нивата на индустриализация, макар и все още доста далеч от желаното и от средноевропейските стандарти.⁶⁷ „Затварянето“ на западноевропейските и американските пазари прави почти безалтернативни търговските отношения с Третия райх. Сключените двустранни клирингови споразумения, не само, но преобладаващо, с нацистка Германия превръщат югоизточната част от Европа в икономически и политически зависим район. Последиците от тази тенденция може да бъдат оценени като положителни на фона на подобряващите се статистически показатели, но в чисто политически аспект съвсем скоро ще донесат поредната порция трагедия на Балканите. Румъния и Гърция не правят изключение от тази тенденция, макар зависимостта на последната да е в доста по-ограничени размери. Желанието за силно присъствие на държавата със сигурност е

⁶⁵ Виж и Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век, отг. ред. Л. Беров, София, 1989, с. 115 – 208.

⁶⁶ Пак там, с. 29 – 114.

⁶⁷ В този смисъл като че ли определението на Р. Аврамов (Аврамов, цит. съч. и т. 2. Движението на парите, София, 2007) за българския вариант на капитализма като „комунален“ би могло да обхване като цяло балканските държави, особено в специфичните условия на 30-те години на XX в.

следствие от популярните по това време авторитарни и тоталитарни политически доктрини, а идеята за управление на „силна ръка“ никога не е била особено чужда в балканския ареал. Относително добрите стопански, а до голяма степен и социални и политически резултати през втората половина на 30-те години на XX в. дават основата за известна идеализация на режимите в по-късни периоди. Не трябва да се забравя обаче, че това става за сметка на известни ограничения на политическите и гражданските права и с цената на тясно обвързване с германските стопански и политически интереси, което в крайна сметка се оказва съвсем не печеливша стратегия в средносрочна, а и в дългосрочна перспектива.

THE GRAPES OF WRATH OR CALMING BETWEEN STORMS IN BALKANS STYLE? (GREECE ROMANIA AND COPING WITH GREAT DEPRESSION)

Assoc. Prof. Hristo Berov, PhD
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract: *The text presented here aims to reveal some specifics of the reactions of the Balkan states to the challenges posed by the severe economic crisis resulting from the Great Depression of 1929-1933. The focus on Romania and Greece and the comparison between the two seemingly quite different as a political, but also as a cultural and as an economic tradition, countries aim to demonstrate the similarities in the approaches to overcoming the consequences of the crisis situation. The conclusions reached by the observations of the two countries become even more valid in comparison with the general European trends of the early and mid-1930s.*

Keywords: *Great depression 1929-1933, Romania, Greece, crisis, economy*

доц. д-р Христо Анастасов Беров

катедра „История на Византия и балканските народи“,

Исторически факултет,

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15

E-mail: berov@uni-sofia.bg